

مقاله پژوهشی

طبیعت‌گرایی در هنر ساسانی*

شهره جوادی**

استادیارگروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۰۳ تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۷/۲۱ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۰/۰۱/۰۱

چکیده | ساسانیان پارس‌نژاد خالق فرهنگ و هنری باشکوه بودند که میراث اشکانی و هخامنشی را با تمام جلوه‌های طبیعت‌گرایانه در خود داشت. تعداد بی‌شماری از آثار معماری، نقش برجسته، نقاشی، پارچه‌بافی، ظروف، اشیای فلزی و شیشه‌ای، جنگ‌افزار و سکه‌های ارزشمند به‌جهت نقش و نگارهای نمادین و خط‌نگاره‌های پهلوی از آنان برجای مانده است. هنر ساسانی هنر «توین ایرانی» است که سنت‌های پیشین را در خود دارد و با منظره‌سازی‌های باشکوه و بی‌نظیر در قالب نیایشگاه، کاخ و شکارگاه، پردیس ایرانی یا همان بهشت زمینی را در تاریخ معماری جهان ثبت کرده است. در زمینه‌های تزئین معماری، نقش برجسته، نقوش پارچه و ظروف و اشیای ساسانیان از عناصر طبیعت در قالب نمادین بهره‌برده‌اند. هنر ساسانی با تکیه بر باورهای طبیعت‌گرا و اعتقاد به ایزدان مهر و آناهیتا و کیش زرتشت در گستره‌های وسیعی از فارس تا تیسفون، کرمانشاه، سیستان و آذربایجان شکل گرفته و در شاخه‌های مختلف هنری آثار ارزشمندی از آن برجای مانده است. اکثر آثار معماری این دوران شامل نیایشگاه، کاخ، شکارگاه و ۴۳ سنگ‌نگاره در جوار عناصر طبیعی مانند کوه، آب و درخت در دل طبیعت بنا شده‌اند. ساسانیان را می‌توان بزرگ‌ترین منظره‌سازان تاریخ ایران دانست، چنان‌که آثار معماری نیایشگاهی، کاخ و شکارگاه، و همچنین سنگ‌نگاره‌های آنان بر سینه کوه و صخره‌ها گواه این ادعاست.

واژگان کلیدی | طبیعت، فرهنگ و هنر، سنگ‌نگاره، آیین، باور، ساسانی.

مقدمه | ایرانیان باستان مظاهر طبیعت را در قالب اسطوره‌هایی که در ارتباط با عناصر طبیعی خلق کرده بودند نیایش کرده و برای آنان گاه در دل طبیعت و یا در معابد، آیین‌های نذر و قربانی داشتند. احترام به خورشید مظهر نور و فروغ الهی را با بزرگداشت ایزد مهر یا میترا به جای می‌آورده‌اند و تقدس آب‌های پاک را با آناهیتا ایزدبانوی باروری و نگهبان آب‌های پاک مرتبط می‌دانستند و این عناصر سودمند و حیاتی را می‌ستودند. این باور و آیین طبیعت‌گرا و تکریم آب، گیاه، خورشید و نور، از زمان زرتشت تا دوران اسلامی تداوم یافت و تاکنون نیز بر جا و استوار است. تقدس طبیعت و عناصر آن، گاه از سر نیاز و ترس و گاه به جهت حفظ و بقای این

نیروهای سودمند برای ادامه حیات بوده است. این ترس و نیاز و آیین‌های نذر و قربانی در تمامی اقوام و ملل جهان و در شرق و غرب عالم از کهن‌ترین دوران تاکنون رایج بوده است. آب و گیاه برای سرسبزی و سلامتی انسان، نبات و حیوان ضروری هستند، بنابراین انسان همواره در حفظ و حراست آن کوشیده و برای اینکه از گزند آسیب مصون بماند برایش اسطوره‌ها ساخته و به آن تقدس بخشیده است. مهر و آناهیتا این‌گونه آفریده شده و قرن‌ها در میان ایرانیان آریایی جایگاهی ویژه داشته‌اند، تا جایی که با ظهور زرتشت و آمدن اهورامزدا، این دو یاران اهورامزدا گشتند و همچنان مظاهر نور و فروغ خورشید و باروری و پاکی و خلوص آبها باقی ماندند. نشانه‌های طبیعی این ایزدان درخت، چشمه، رودخانه، ماه و خورشید و آسمان و ستارگان، کوه، صخره و غارها بوده است. درخت به

** نویسنده مسئول: ۰۰۹۱۲۳۳۵۷۲۸۶@ut.ac.ir shjavadi

تصویر ۱. کاخ اردشير، فیروزآباد-فارس. مأخذ: آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

با نقش برجسته‌هایی از ایزدان مهر، آناهیتا و اهورامزدا در صحنه‌های تاج‌ستانی و شکار شاه به انواع نقش و نگارها و نمادهای طبیعی آراسته شده‌اند. مجموعه این بناهای مذهبی-حکومتی در دل صخره‌های شکوهمند و مقابل چشمه‌ای جوشان واقع شده که درختان کهنسال گرداگرد آنان را دربر گرفته و باغ معبد و شکارگاه شاه را تقدس بخشیده است. نیایش، تاجگذاری و شکار از رسوم و آیین‌های باشکوه شاهان ساسانی بوده که بر سنگ‌نگاره‌هایشان ثبت کرده‌اند. سی و چهار صحنه از نقش برجسته‌های ساسانی در ارتباط با طبیعت از اسناد مهم و باارزش حکومت مذهبی-سیاسی این دوران است که ردپای دین و باورهای طبیعت‌گرای آنان را آشکار ساخته است.

در تزئینات انواع هنرهای دوران ساسانی، عناصر زمینی و آسمانی در ارتباط با ایزدان و همچنین شاهنشاه به‌عنوان سایه و نشانه ایزدان و نماینده اهورامزدا در قالب آب، گیاه، پرندگان، به‌ویژه مرغابی ترسیم شده‌اند. در سنگ‌نگاره‌ها، نقوش روی ظروف و اشیا (تصویر ۲)، پارچه و همچنین سکه و مهر و مدال‌های برجای مانده، عناصر و نشانه‌های نمادین مذکور به‌فراوانی دیده می‌شود.

بررسی دقیق سنگ‌نگاره‌های ساسانی در محل تاق بستان جهت تألیف کتاب «بازآفرینی رنگین سنگ‌نگاره‌های تاق بستان» (جوادی و آوزرمانی، ۱۳۹۸) نکات بدیع و مهمی را آشکار کرد که ارتباط طبیعت و عناصر آن را در دوران ساسانی چنان دقیق جلوه‌گر ساخت که در صورت رنگین‌ساختن نقش برجسته‌ها و مطابقت آن با پارچه و سایر هنرهای این دوره که در کتاب مذکور آمده است، نتیجه‌گیری می‌شود که ساسانیان تا چه پایه در تقدس و تکریم طبیعت جدی بوده‌اند. از آن‌جا که آب و کوه و صخره و غار و اساطیر یا ایزدان مرتبط با آنها برایشان اهمیت داشته، تمامی زوایای زندگی و فرهنگ و هنرشان در خدمت طبیعت بوده است. آب و آسمان و موجودات و جانوران روی زمین، از پرندگانی مانند عقاب، طاووس، مرغابی، مرغ ماهی‌خوار، کلاغ و خروس گرفته تا حیوانات مقدسی چون گاو، اسب، بز و مار، به‌نوعی در

جهت باروری و سرسبزی نماد زاینده‌گی تلقی می‌شود و جلوه آن آناهیتاست که نیایشگاه‌های بسیاری در ایران به او اختصاص داشته که این نیایشگاه‌ها در کنار معابد مهر و به‌گفته بهار (۱۳۷۷) معمولاً در کنار آب‌های جاری و چشمه‌سارها بر پا می‌شدند.

پیشینه تحقیق

در خصوص هنر ساسانی مطالب بسیاری از گذشته تا کنون موجود است که ذکر آن در اینجا ضرورتی ندارد، اما تحلیل هنر ساسانی بر پایه دین و باورها و براساس نمادشناسی و مکان‌یابی معماری و تزئینات آن موضوعی است که نگارنده همراه با تیم متخصص در زمینه تاریخ، باستان‌شناسی و معماری طی پانزده سال اخیر در آن زمینه به پژوهش میدانی پرداخته‌اند و حاصل آن دو کتاب «سنگ‌نگاره‌های ساسانی» (جوادی و آوزرمانی، ۱۳۸۶) و «بازآفرینی رنگین سنگ‌نگاره‌های ساسانی» (جوادی و آوزرمانی، ۱۳۹۸)، مقالات «طبیعت و عناصر منظر در فرهنگ و هنر ساسانی» (جوادی، ۱۳۹۴)، «سنگ‌نگاره خسرو پرویز در تاق بستان» (جوادی، ۱۳۸۵) و «اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت» (جوادی، ۱۳۸۶) است. این مقاله در تکمیل مقالات پیشین و به‌خصوص مقاله «طبیعت و عناصر منظر در فرهنگ و هنر ساسانی» تنظیم شده است. جهت ارائه این نوشتار یافته‌های بازدید میدانی و کتب و مقالات مذکور مد نظر بوده است.

فرضیه

اسطوره‌سازی از عناصر طبیعت در دوران ساسانی در قالب خلق ایزدان مهر و ماه یا میترا و آناهیتا بود که تقدس و نیایش آنان در دوران زرتشت و اسلام نیز تداوم یافت.

طبیعت‌گرایی در هنر ساسانی

ساسانیان بزرگ‌ترین منظره‌سازان در هنر ایران و حتی جهان هستند. آثار برجای مانده از ایشان در زمینه‌های معماری، تزئینات و هنرهای دستی از ظروف و اشیا تا پارچه و فرش، تماماً به نقش و نگارهای طبیعی‌ای همچون آب، گیاه، ماه و خورشید و پرندگان و جانوران مرتبط با ایزدان مهر و ماه مانند شیر، گاو، عقاب، کلاغ، ماهی، مرغابی و طاووس مزین است. از آثار معماری برجای مانده می‌توان به کاخ اردشير در فیروزآباد اشاره کرد که بر بلندی تپه و مقابل چشمه قرار گرفته و با ایوان و اتاق و سه گنبد عظیم نمونه‌ای بارز از معماری ترکیبی پارت و ساسانی است (تصویر ۱).

از دیگر آثار مهم این دوره باید از غار معبد‌های تاق بستان در کرمانشاه نام ببریم که از پردیس‌های مشهور ساسانی و شکارگاه خسرو دوم بوده است. ایوان‌ها یا غارهای مذکور

تصویر ۲. ظروف ساسانی با نقوش گیاهی. مأخذ: ریاضی، ۱۳۸۲.

آثار معماری و نقش برجسته‌های ساسانی در ارتباط با طبیعت

هنر معماری این دوران در قالب نیایشگاه، کاخ، شکارگاه و نقش برجسته‌ها در دل طبیعت و در جوار کوه، صخره‌ها، آب و درختان کهنسال شکل گرفته است. کاخ و نیایشگاه «شیز» در آذربایجان، شامل کاخ خسرو پرویز در جوار دریاچه‌های عظیم، چارتاقی معبد آناهیتا و ساختمانی دیگر که برخی آن را معبد مهر دانسته‌اند، مجموعه‌ای باشکوه است که بعدها در عصر ایلخانان نیز کاخی در آنجا احداث شده که آثار آن تا امروز نیز پا بر جاست و همچون دیگر بناهای این عصر در ارتباط با چشمه و آب بنا شده، به گونه‌ای که تصویر بنا در آب منعکس می‌شود. غار معبد تاق بستان (تصویر ۶) با سنگ‌نگاره‌های

ارتباط با باورهاشان بوده و همگی نشانه‌ای از ایزدان و شاهان داشته است که شاه نیز نماینده خدا بوده و در قالب فردی مقدس به تصویر درآمده است (تصویر ۳). نقش گل و غنچه لوتوس یا نیلوفر آبی، گل آفتابگردان و پرندگانی چون عقاب، طاووس، مرغابی، مرغ ماهی‌خوار، کلاغ و خروس بر سینی‌های برنجی و سیمین بسیار دیده می‌شود که پرندگان رشته‌ای از مروارید به منقار دارند. این عناصر و نشانه‌ها در ارتباط با آب و ایزد بانو آناهیتا هستند. پارچه‌های ابریشمی و زربفت این دوره نیز به انواع نقش‌های برگرفته از طبیعت و باورهای طبیعت‌گرا مزین است (تصویر ۴). نقش آتشدان و آتش مقدس، شعاع نور بر سر بهرام، مروارید و هلال ماه بر سکه‌ها (تصویر ۵) همه از نمادهای مذهبی و در ارتباط با ایزدان خورشید و ماه است.

تصویر ۳. نقش اسب و بز با دیهیم و گردنبند مروارید بر پارچه ساسانی. مأخذ: جوادی و آورزمانی، ۱۳۹۵.

تصویر ۵. سکه‌های ساسانی؛ بالا: خسرو دوم؛ پایین: بهرام اول. مأخذ: امینی، ۱۳۸۵، ۲۵۴، ۳۶۳.

باشکوه در دل صخره‌های عظیم، بر نهر جاری از چشمه منعکس شده است. این مکان یکی از مشهورترین پردیس‌های ساسانی است که به شکارگاه خسرو پرویز مشهور است. آن‌ها با ایزدبانوی باروری که برکت‌دهنده و حافظ آب‌های روان است، با نمادهای منظرین طبیعی مانند مروارید، کوزه آب و هلال ماه بر نقش برجسته غار بزرگ تاق بستان (تصویر ۷) حکاکی شده است و ایزد مهر-میترا، با نماد تاج خورشید و نیلوفر آبی در صحنه تاج‌گیری اردشیر از اهورامزدا با حضور مهر در تاق بستان دیده می‌شود (تصویر ۸).

تصویر ۴. نقش پرنده‌گان، خروس و طاووس بر پارچه ساسانی. مأخذ: ریاضی، ۱۳۸۲، ۳۳۹-۳۵۷.

بر تاج و لباس شاهان و ایزدان نیز نقش مروارید، غنچه و شکوفه‌های گل، ماه و خورشید و ستارگان دیده می‌شود (تصویر ۹).

نقش برجسته‌های تنگ چوگان بر سینه صخره‌های عظیم و مشرف بر رودخانه شاپور (تصویر ۱۰) شامل پنج ردیف نقش در سمت چپ رودخانه است که پیروزی‌های شاپور بر امپراطوران روم را نشان می‌دهد و سمت راست رودخانه، نقشی دیگر از صحنه‌های پیروزی شاه بر رومیان است که به شیوه‌ای دیگر سنگ‌نگاره‌های ساسانی بر بلندای صخره‌های عظیم و در جوار آب بر پا شده است.

صفا فرهادتراش در بیستون چشم‌اندازی از یک تفرجگاه و شکارگاه سلطنتی با سه عنصر فضای سبز، آب و معماری است (تصویر ۱۱) که در ناحیه بیستون واقع شده و باید آن را «کلید برنامه معماری ساسانیان در منطقه دانست» (منصوری و آجورلو، ۱۳۸۷، ۵۵).

این اثر قاب تراشیده و ناتمام برای نقش برجسته‌های عظیم است که در پای آن صف‌هایی قرار دارد و در پایین دست آن مجموعه‌ای از آب‌نما، باغ و کاخ ساسانی وجود داشته است، نمونه‌هایی چون معبد آناهیتا در کنگاور (تصویر ۱۲) که برخی آن را کاخ خسرو می‌دانند بنایی عظیم بوده که ستون‌های آن هنوز باقی است.

در گذشته آبی در این مکان جاری بوده و امروز حمام و مسجدی در نزدیکی این مکان وجود دارد که نشان می‌دهد از گذشته تا کنون مکانی محترم بوده و مجاورت آن با آب، ارتباط با آناهیتا، الهه باروری و نگهبان آب‌ها را آشکار می‌سازد. از این مکان با تعلق به دوران اشکانی-ساسانی به عنوان شکارگاه نیز یاد شده است. البته مغایرتی بین شکارگاه و نیایشگاه نیست، زیرا در زمان ساسانی هر دو در کنار هم وجود داشته‌اند. چنانکه

تصویر ۶. تاق بستان. مأخذ: آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۷. ایزدبانو آناهیتا در نقش برجسته تاق بستان با تاجی از مروارید به همراه کوزه آب. مأخذ: آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۸. تاج‌گیری اردشیر دوم از اهورامزدا با حضور ایزد مهر-میترا. مأخذ: آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۹. نقوش لباس شاهان و ایزدان ساسانی. مأخذ: جوادی و آوزمانی، ۱۳۹۵.

تصویر ۱۱. صفت فرهادتراش. مأخذ: منصورى و آجورلو، ۱۳۸۷.

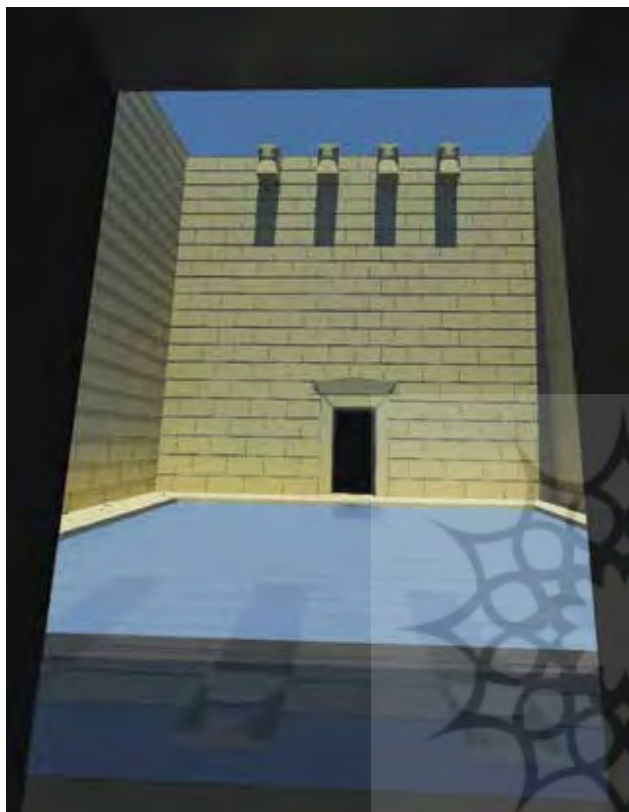

تصویر ۱۰. نقش برجسته تنگ چوگان. مأخذ: آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۸۸.

تصویر ۱۲. معبد آناهیتا، کنگاور. مأخذ: آرشیو پژوهشکده نظر، ۱۳۹۲.

درختان عظیم و تنومند برجاست و یادگارهایی از باور کهن مبتنی بر تقدس طبیعت است که ریشه در آیین‌های مهر، آناهیتا و زرتشت دارد. کاربرد عناصر طبیعی مانند آب، انواع گل و گیاه، پرندگان و جانوران با توجه به جنبه‌های نمادین و قدسی آنان بوده است.

تصویر ۱۳. معبد آناهیتا، بیشاپور. مأخذ: آل‌هاشمی، ۱۳۸۸.

تاق بستان، شکارگاه خسرو پرویز در کرمانشاه از پردیس‌های ساسانی بوده و آثاری بارز از غارهای مزین به نقش آناهیتا و همچنین نقش برجسته مهر یا میترا در آن دیده می‌شود. نیایشگاه آناهیتا در بیشاپور و در جوار مجموعه کاخ‌های ساسانی، نمونه‌ای عظیم و پرابهت از معابد آب است (تصویر ۱۳). این معبد با نمادهای حوض، آب و مجسمه‌های نیم‌تنه گاو که تصویر آن بر آب نمایان است، یکی از زیباترین جلوه‌های آیینی و نمادین معبد آناهیتا را به‌نمایش می‌گذارد. شاهان ساسانی موظف بودند سالانه در زمان برداشت محصول، برای الهه باروری طی مراسمی رسمی و باشکوه پیشکش و قربانی عرضه دارند تا سالی پربرکت برای مردم کشاورز و مملکت رقم زنند. مردم نیز به‌نوبه خود در مکان‌های خاص در ارتباط با آب، درخت و گاه معابد کوچک محلی به نیایش پرداخته و متوسل به ایزدبانوی آب‌ها، باروری و برکت می‌شدند. بسیاری از این مکان‌ها و عناصر طبیعی چون آب و درخت امروز برجاست که یادگارهایی از نیایش آناهیتا بوده و به‌گونه‌ای با آیین و باور جدید آمیخته و با بزرگان مقدس در فرهنگ و تفکر اسلامی گره خورده است.

نتیجه‌گیری

ساسانیان بیشترین سهم بازنمایی طبیعت را در معماری و نقش برجسته داشته و همچنین جلوه‌هایی از عناصر نمادین طبیعی را در سایر هنرها به‌نمایش گذاشته‌اند. بینش، ذوق و سلیقه هنرمندان ساسانی با تکیه بر باورهای طبیعت‌گرا به اوج رسیده و زیباترین مناظر را آفریدند، چنانکه نیایشگاه، کاخ، شکارگاه و سنگ‌نگاره‌های آنان در جوار سراب، برکه، چشمه و رودخانه‌ها و در سینه کوه، صخره‌های عظیم و غارها با

پی‌نوشت‌ها

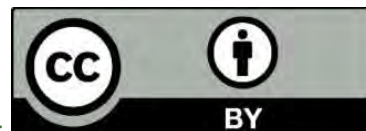
* این نوشتار بازنویسی و تکمیل مقاله «طبیعت و عناصر منظر در فرهنگ و هنر ساسانی» (۱۳۹۴) است که براساس یافته‌های جدید میدانی و تکمیل و تحلیل مطالب قبلی نگارنده تنظیم شده است.

- امینی، امین. (۱۳۸۵). سکه‌های ساسانی. تهران: ققنوس.
- آل‌هاشمی، آیدا. (۱۳۸۸). معبد آب، معبد آناهیتا، پیدایش فضای معماری در روند تکامل مفهوم آب. منظر، ۱۲(۱)، ۵۸-۶۱.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۷). از استوره تا تاریخ. تهران: چشمه.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۵). سنگ‌نگاره خسرو پرویز در تاق بستان. باغ نظر، ۳(۶)، ۴۹-۶۱.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۶). اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه). باغ نظر، ۶(۸)، ۱۲-۲۲.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۴). طبیعت و عناصر منظر در فرهنگ و هنر ساسانی. هنر و تمدن شرق، ۳(۷)، ۳۳-۴۲.
- جوادی، شهره و آورزمانی، فریدون. (۱۳۸۶). سنگ‌نگاره‌های ساسانی. تهران: بلخ.
- جوادی، شهره و آورزمانی، فریدون. (۱۳۹۵). بازآفرینی رنگین سنگ‌نگاره‌های ساسانی «تاق بستان». تهران: پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر.
- ریاضی، محمدرضا. (۱۳۸۲). طرح‌ها و نقوش لباس‌ها و بافته‌های ساسانی. تهران: گنجینه هنر.
- منصوری، سیدامیر و آجورلو، بهرام. (۱۳۸۷). بازشناسی صفت فرهادتراش در بیستون، نمونه‌ای ساسانی از معماری منظر. باغ نظر، ۵(۱۰)، ۴۹-۶۷.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

جوادی، شهره. (۱۴۰۰). طبیعت‌گرایی در هنر ساسانی. منظر، ۱۳(۵۴)، ۳۸-۴۵.

DOI: 10.22034/MANZAR.2021.220907.2042

URL : http://www.manzar-sj.com/article_123091.html